

ROBERT SUSKI

<https://orcid.org/0000-0001-5227-2743>

Uniwersytet w Białymstoku

Amazonki w *Historia adversus paganos* Orozjusza. Dzieje recepcji i reinterpretacji mitu¹

Streszczenie

Opowieść o Amazonkach zawarta w *Historia adversus paganos* Orozjusza nie mówi nic o nich, ale pokazuje sposób patrzenia na rzeczywistość jej autora. Orozjusz wierzył w istnienie królestwa Amazonek. Poświęcił im sporo miejsca, gdyż postrzegał je jako krewne Gotów. Chciał pokazać, że rzeczywistość jego chrześcijańskich czasów nie jest gorsza niż pogańska przeszłość. Orozjusz streszczał *Epitome* Justyna. Niektóre imiona królowych Amazonek brzmią u niego inaczej niż u jego źródła. W wypadku królowej Sinope trudno powiedzieć, skąd zaczerpnął on to imię.

Słowa kluczowe: Orozjusz, Justyn, Amazonki, grecka mitologia, apologetyka

---

¹ Publikacja przygotowana/finansowana w ramach programu Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego pod nazwą DIALOG w latach 2019–2021. Jest wynikiem udziału w projekcie badawczym pt. „Ośrodek badań historii kobiet”, nr 0016/DLG/2019/10.

AMAZONS IN THE *HISTORIA ADVERSUS PAGANOS* OF OROSIUS. THE HISTORY OF THE RECEPTION AND REINTERPRETATION OF THE MYTH

Abstract

The story of the Amazons contained in the *Historia adversus paganos* of Orosius says nothing about the Amazons, but shows the mentality of the author of this work. Orosius believed in the existence of the kingdom of Amazons. He devoted a lot of space to the Amazons, because he saw them as relatives of the Goths. He wanted to show that the reality of his Christian's times was no worse than the pagan's past. Orosius summarized *Epitome* of Justin. Some names of queens of Amazons are different in *Historia adversus paganos* than in his source. In the case of Queen Sinope, it's hard to say why.

Keywords: Orosius, Justin, Amazons, Greek Mythology, Apologetics

Wstęp

Pochodzący z Hiszpanii Orosjusz ukończył pisać *Historia adversus paganos* w 417 r.² Dzieło to nie było zwyczajną historią świata³. Pisane było w przeciwieństwie do prawie wszystkich innych antycznych prac dotyczących historii powszechnej z chrześcijań-

² Orosjusz, *Historia adversus paganos*, 7, 43, 19–20. Zob. Hans-Werner Goetz, *Die Geschichtstheologie des Orosius*, (Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1980), 12.

³ Podstawowe prace dotyczące *Historia adversus paganos*: José Miguel Alonso Nuñez, „La metodología histórica de Paulo Orosio”, *Helmántica*, Vol. 136–138, 1994, 373–379; Justus Cobet, „Orosius' Weltgeschichte: Tradition und Konstruktion”, *Hermes*, Vol. 137, 2009, 60–92; Eugenio Corsini, *Introduzione alle «Storie» di Orosio*, (Torino: G. Giappichelli, 1968); Fabrizio Fabbrini, *Paolo Orosio: uno storico* (Roma: Storia e Letteratura, 1979); Guy Fink, *Paul Orose et sa conception de l'Histoire*, (Paris: Centre de documentation universitaire, 1951); Guy Fink-Errera, „San Agustín y Orosio. Esquema para un estudio de las fuentes del «De civitate Dei»”, *Ciudad de Dios: Revista Agustiniana*, Vol. 167, 1954, 455–549; Hans-Werner Goetz, *Die Geschichtstheologie*; Benoît Lacroix, *Orose et ses idées*, (Paris: Pontifical Institute of Mediaeval Studies, 1965); Georges Lagarrigue, „Orose, Histoires (contre les païens). Considérations sur la valeur rhétorique de l'ouvrage”, *Pallas*, Vol. 48, 1998, 157–171; Arnold Lippold, „Orosius, christlicher Apologet und römischer Bürger”, *Philologus*, Vol. 113, 1969, 92–105; Peter Van Nuffelen, *Orosius and the Rhetoric of History*, (Oxford: Oxford University Press, 2012); Kazimierz Obrycki, „Życie i działalność literacka Orosjusza”, *Vox Patrum*, Vol. 7, 1987, 308–324; Casimiro Torres Rodríguez, *Paulo Orosio: su vida y sus obras*, (Madrid: Fundación Barrié, 1985).

skiej perspektywy. Sam Orozjusz twierdził, że Augustyn z Hippony kazał mu zebrać materiał historyczny mający posłużyć do odparcia argumentów pogan, którzy uważali, że likwidacja kultów pogańskich przyczyniła się do klęsk, jakie spotkały państwo rzymskie w końcu IV i na początku V w.⁴ Wielkim szokiem dla Rzymian było zdobycie Rzymu przez Wizygotów w 410 r.⁵ Orozjusz ze swojego zadania się wywiązał, czego efektem była właśnie *Historia adversus paganos*. Praca ta więc nie jest zwykłą historią, lecz apologią ubraną w szaty opowieści o historii. Orozjusz w swojej pracy ukazywał, że przeszłość była gorsza niż czasy jemu współczesne. Po prostu dawne klęski zatarły się w pamięci, co miało wpływać na rozpamiętywanie współczesnych nieszczęść. Do tego historia świata była drogą od grzechu pierworodnego do zbawienia. Orozjusz tak starał się uporządkować opis przeszłości, aby pokazać, że przed narodzinami Chrystusa świat był zły i okrutny, a wszelkie granice były przekraczane. Dopiero narodziny Chrystusa spowodowały, że świat stał się lepszy, a im więcej było chrześcijan, tym sytuacja stawała się znośniejsza. To prowadziło Orozjusza do dosyć oryginalnego i niezbyt przekonującego wniosku, że jego czasy były w sumie lepsze niż przeszłość. Augustynowi *Historia adversus paganos* niezbyt przypadła do gustu. Mimo to przez stulecia była podstawowym źródłem wiedzy o historii dla kolejnych pokoleń Europejczyków. Sława Orozjusza przeminęła jednak w epoce nowożytnej. Dziś historycy, analizując historię polityczną, niezbyt często odwołują się do tego autora. Powód tego jest dosyć prosty. Zachowała się większość źródeł, z których korzystał Orozjusz. Tak więc jego narracja nie wnosi zbyt dużo do wiedzy o przeszłości. Do tego Orozjusz był autorem lapidarnym, jego dzieło jest dosyć skrótowe, popełniał proste błędy. Tak więc dziś, jeśli historycy odwołują się do Orozjusza, to dla omawiania jego myśli teologicznej czy apologetycznej, koncepcji relacji między Rzymianami a barbarzyńcami.

To oczywiście nie znaczy, że nie należy uwzględniać *Historia adversus paganos* w badaniach. Wręcz przeciwnie. Dzieło to pod wieloma względami jest bardzo ciekawe. O ile Orozjusz nie pozwala zbyt wiele na rekonstrukcję faktów historycznych, o tyle można wykorzystać go w badaniach nad historią tekstów, sposobu pracy staro-

⁴ Orozjusz, *Historia adversus paganos*, 1. Prol. 1–2.

⁵ Arnaldo Marcone, „Il Sacco di Roma del 410 nella riflessione di Agostino e di Orosio”, *Rivista storica italiana*, Vol. 114, 2002, 851–867.

żytnych historyków, rekonstruować, jak jego religijność prowadziła do wypaczania opisu wydarzeń. W tym tekście chciałbym pokazać, czego o sposobie pracy ze źródłami można się dowiedzieć na podstawie *passusów* Orozjusza dotyczącego Amazonek. Pochodzący z Hiszpanii prezbiter wspominał o Amazonkach dwa razy: opisując bliskowschodnie królestwa oraz omawiając wyprawę Aleksandra Wielkiego.

Rozwinięcie

Pierwszy i zdecydowanie dłuższy *passus* dotyczący Amazonek znajduje się w pierwszej księdze – Orozjusz opisał w nim dzieje ich królestwa⁶. Na początku porównajmy opis zawarty w *Historia adversus paganos* ze źródłem Orozjusza w tym miejscu, czyli Justynem⁷:

Iust. 2, 4	Oros. 1, 15, 1
<u>Sed apud Scythas medio tempore duo regii iuvenes, Plynos et Scolopitus, per facionem optimatum domo pulsi ingentem iuventutem secum traxere et in Cappadociae ora iuxta amnem Thermodonta consederunt subiectosque Themiscyrios campos occupavere. Ibi per multos annos spoliare finitimos adsueti <u>conspiratione</u> populorum per <u>insidias</u> trucidantur.</u>	<u>Medio autem tempore apud Scythas duo regii iuvenes Plynos et Scolopetius, per factionem optimatum domo pulsi, ingentem iuventutem secum traxere et in Cappadociae Ponticae ora iuxta amnem Thermodontem consederunt campis Themiscyriis sibi subiectis; ubi diu proxima quaeque populati <u>conspiratione</u> finitimorum per <u>insidias</u> trucidantur.</u>

⁶ Na pierwsze uchwytnie ślady opowieści o Amazonkach natrafiamy już w *Iliadzie* (Ken Dowden, „The Amazons: Development and Function”, *Rheinisches Museum für Philologie*, Vol. 140, 1997, 98–99).

⁷ Justyn napisał skrót (epitome) z większej pracy *Historia Philippicae* autorstwa Pompejusza Trogusa. Dzieło Pompejusza Trogusa przepadło. O Justynie i napisanej przez niego *Epitome* zob.: Ronald Syme, „The Date of Justin and the Discovery of Trogus”, *Historia*, Vol. 37, 1988, 358–371; Waldemar Heckel, Justin, *Epitome of the »Philippic History« of Pompeius Trogus*, Vol. I: Books 11–12: *Alexander the Great*, John C. Yardley (transl.), Waldemar Heckel (comm.), (Oxford: Oxford Clarendon Press, 1997); John C. Yardley, *Justin and Pompeius Trogus*, (Toronto: University of Toronto Press, 2003); Giuseppe Zecchini, Justin, *Abrégé des Histoires Philippiques de Trogue Pompée*, T. I: Livres I–X, (Paris: Les Belles Lettres, 2016).

Iust. 2, 4	Oros. 1, 15, 1
<u>Horum uxores</u> cum viderent exsilio additam orbitatem, <u>arma sumunt</u> finesque suos submoventes primo, mox etiam inferentes bellum defendunt. Nubendi quoque finitimis animum omisere, servitutem, non matrimonium appellantes. Singulare omnium saeculorum exemplum, ausae rem publicam augere sine viris; iam etiam cum contemptu viro- rum tuentur. Et ne feliciores aliae aliis viderentur, viros, qui domi remanserant, <u>interficiunt</u> . <u>Ultionem</u> quoque <u>caesorum coniugum excidio finitimorum consequuntur</u> .	<u>horum uxores</u> exilio ac uiduitate permotae <u>arma sumunt</u> et, ut omnibus par ex simili condicione animus fieret, uiros qui superfuerant <u>interficiunt</u> atque accensae in hostem sanguine suo <u>ultionem caesorum coniugum finitimorum excidio consequuntur</u> .
<u>Tum pace armis quaesita</u> , ne genus interiret, <u>concubitus finitimorum ineunt</u> . Si qui mares nescerentur, interficiebant. Virgines in eundem ipsis morem, non otio neque lanificio, sed armis, equis, venationibus exercebant, <u>inustis infantum dexterioribus mammis, ne sagittarum iactus impediantur; unde dictae Amazones</u> .	<u>tunc pace armis quaesita</u> externos <u>concubitus ineunt</u> , editos mares mox enecant, feminas studiose nutriunt <u>inustis infantum dexterioribus mammillis, ne sagittarum iactus impedirentur; unde Amazones dictae</u> .
<u>Duae</u> his <u>reginae fuere, Martesia et Lampeto</u> , quae in duas partes <u>agmine diviso</u> , inclitae iam opibus, vicibus gerebant bella, soli terminos alternis defendentes, et ne successibus deesset auctoritas, genitas se Marte praedicabant.	harum duae <u>fuere reginae, Marpesia et Lampeto</u> , quae <u>agmine diuiso</u> in duas partes uicissim curam belli et domus custodiam sortiebantur.
Itaque maiore parte Europae subacta Asiae quoque nonnullas civitates occupavere. Ibi <u>Epheso</u> multisque aliis <u>urbibus conditis partem exercitus</u> cum ingenti praeda domum dimittunt. <u>Reliquae, quae ad tuendum Asiae imperium</u> remanserant, concursu barbarorum cum <u>Martesia regina</u> interficiuntur.	igitur cum Europam maxima e parte domuissent, Asiae uero aliquantibus ciuitatibus captis, ipsae autem <u>Ephesum</u> aliasque <u>urbes condissent</u> , praecipuam <u>exercitus sui partem</u> onustam opulentissima praeda domum reuocant, <u>reliquae ad tuendum Asiae imperium</u> relictae cum <u>Marpesia regina</u> concursu hostium trucidantur

Iust. 2, 4	Oros. 1, 15, 1
In <u>huius locum filia</u> eius Orithyia regno succedit, cui praeter <u>singularem</u> belli scientiam eximia servatae in omne aevum <u>virginitatis</u> admiratio fuit.	<u>huius locum</u> Sinope <u>filia</u> capessit, quae <u>singularem</u> uirtutis gloriam perpetua <u>uirginitate</u> cumulauit.
In <u>huius locum filia</u> eius Orithyia regno succedit, cui praeter <u>singularem</u> belli scientiam eximia servatae in omne aevum <u>virginitatis</u> <u>admiratio</u> fuit. Huius virtute tantum additum gloriae et famae Amazonum est, ut Herculi rex, cui duodecim stipendia debebat, quasi impossibile imperaverit, ut arma reginae Amazonum sibi adferret. Eo igitur profectus longis novem navibus comitante principum Graeciae iuventute inopinantes adgreditur.	<u>huius locum</u> Sinope <u>filia</u> capessit, quae <u>singularem</u> uirtutis gloriam perpetua <u>uirginitate</u> cumulauit. hac fama excitas gentes tanta <u>admiratio</u> et formido inuaserat, ut Hercules quoque cum iussus fuisset a domino suo exhibere arma reginae quasi ad ineuitabile periculum destinatus, uniuersam Graeciae lectam ac nobilem iuventutem contraxerit, no- uem longas naues praepararit, nec tamen contentus examine uirium ex inprouiso adgredi et insperatas circumuenire maluerit.
<u>Duae</u> tum <u>sorores</u> Amazonum regna tractabant, <u>Antiope</u> et <u>Orithyia</u> ; sed Orithyia foris bellum gerebat. Igitur cum Hercules ad litus Amazonum adplicuit, infrequens multitudo cum Antiope regina nihil hostile metuente erat. Qua re effectum est, ut paucae repentino tumultu excitaе arma sumerent facilemque victoriam hostibus darent. Multae itaque <u>caesae captaeque</u> , <u>in his duae</u> <u>Antiopae sorores</u> , <u>Melanippe ab Hercule</u> , <u>Hippolyte a Theseo</u> . Sed <u>Theseus</u> obtenta in praemium captiva eandem in matrimonium adsumpsit et ex ea genuit Hippolytum. Hercules post victoriam <u>Melanippen</u> captivam <u>sorori reddidit</u> et pretium arma reginae accepit. Atque ita functus imperio ad regem revertitur.	<u>duae</u> tunc <u>sorores</u> regno praeerant, <u>Antiope</u> et <u>Orithyia</u> . Hercules mari aduectus incautas inermesque et pacis incuria desides oppressit. inter <u>caesas captasque</u> complurimas <u>duae sorores</u> Antiopae, Melanippe ab Hercule, <u>Hippolyte a Theseo</u> retentae. <u>sed Theseus</u> Hippolyten matrimonio adsciuit, Hercules Melanippen sorori reddidit et arma reginae pretio redemptionis accepit.

Iust. 2, 4	Oros. 1, 15, 1
<p>Sed Orithyia, ubi conperit bellum sororibus inlatum ac raptorem esse Atheniensium principem, hortatur comites in ultionem frustra et Ponti sinum et Asiam edomitam esse dicit, si Graecorum non tam bellis quam rapinis pateant. Auxilium deinde a Sagylo, rege Scythiae, petit: genus Scytharum esse, cladem virorum, necessitatem armorum, belli causas ostendit, adsecutasque virtute, ne segniores viris feminas habere Scythae viderentur. Motus ille domestica gloria mittit cum ingenti equitatu filium Panasagorum in auxilium. Et ante proelium dissensione orta ab auxiliis desertae bello ab Atheniensibus vincuntur. Receptaculum tamen habuere castra sociorum, quorum auxilio intactae ab aliis gentibus in regnum revertuntur.</p>	
<p><u>Post Orithyiam Penthesilea regno potita est, cuius Troiano bello inter fortissimos viros</u>, cum auxilium adversus Graecos ferret, magna virtutis documenta exstiteret. Interfecta deinde Penthesilea exercitumque eius absumpto paucae, quae in regno remanserant, aegre se adversus finitimos defendentes usque tempora Alexandri Magni duraverunt. Harum Minithyia sive Thalestris regina, concubitu Alexandri per dies tredecim ad subolem ex eo generandum obtento, reversa in regnum brevi tempore cum omni Amazonum nomine intercidit.</p>	<p>post Orithyiam Penthesilea regno potita est, cuius Troiano bello clarissima <u>inter uiros</u> documenta uirtutis accepimus.</p>

Iust. 2, 4	Oros. 1, 15, 1
	<p>Pro dolor, pudet erroris humani. mulieres patria profugae Europam atque Asiam, id est plurimas fortissimasque mundi partes, intrauerunt peruagatae sunt deleuerunt, centum paene annis euertendo urbes plurimas atque alias constituendo tenuerunt: nec tamen miseriae hominum pressura temporum deputata est. modo autem Getae illi qui et nunc Gothi, quos Alexander euitandos pronuntiauit, Pyrrhus exhorruit, Caesar etiam declinauit, relictis uacuefactisque sedibus suis ac totis uiribus toti Romanas ingressi prouincias simulque ad terrorem diu ostentati societatem Romani foederis precibus sperant, quam armis uindicare potuissent. exiguae habitationis sedem non ex sua electione sed ex nostro iudicio rogant, quibus subiecta et patente uniuersa terra praesumere, quam esset libitum, liberum fuit; semet ipsos ad tuitionem Romani regni offerunt, quos solos inuicta regna timuerunt. et tamen caeca gentilitas cum haec Romana uirtute gesta non uideat, fide Romanorum inpetrata non credit nec acquiescit, cum intellegat, confiteri, beneficio Christianae religionis - quae cognatam per omnes populos fidem iungit - eos uiros sine proelio sibi esse subiectos, quorum feminae maiorem terrarum partem immensis caedibus deleuerunt.</p>

Jak widać, opis jest dosyć długi i należy zwrócić uwagę na kilka jego elementów.

Powody, dla których Orozjusz poświęcił tyle miejsca Amazonkom

Długość tekstu Justyna to 551 słów. Passus zawarty u Orozjusza to 460 słów, czyli obejmuje prawie 84% opisu Justyna. Trzeba jednak pamiętać, że Orozjusz swoje przedstawienie dziejów Amazonek zakończył długim porównaniem zniszczeń dokonywanych przez Amazonki i barbarzyńców z jego czasów. Jeżeli w tym miejscu pominiemy owo zakończenie, to passus Orozjusza liczy 295 słów, czyli 53% liczby słów użytej przez Justyna. Jest to dosyć dużo. W większości epitome ich autorzy radykalnie skracali przedstawianą opowieść. Dotyczy to zresztą też Orozjusza, który w partiach, w których głównym jego źródłem była *De bello Gallico* Cezara czy *De vita caesarum* Swetoniusza jedynie w kilku słowach oddawał długie opowieści. Przyczyna owej różnicy w sposobie skracania materiału z dłuższego dzieła jest dosyć prozaiczna. Orozjusz rekapitulował w tym miejscu *Epitome* Justyna, która sama była skrótem z obszerniejszego dzieła. Tak więc wpływ na sposób przedstawiania opowieści pochodzącej z innego źródła miała obszerność tego źródła.

To jednak tylko część odpowiedzi na pytanie o długość passusu dotyczącego Amazonek zawartego w *Historia adversus paganos*. Jeżeli porównamy inne miejsca, w których Orozjusz czerpał informację z *Epitome* Justyna, to najczęściej jego opowieść stanowiła ok. 1/5 tekstu Justyna⁸. Oczywiście tutaj nie było jednoznacznych reguł. Zwrócono uwagę, że Orozjusz poświęcał sporo miejsca sytuacjom, kiedy kobiety wchodziły w męskie role⁹. Widać to dobrze po tym, ile miejsca poświęcił on takim osobom i zdarzeniom, jak: Semiramida¹⁰, Thamyris¹¹, Artemidora (czyli Artemizja, Orozjusz często popełniał błędy w nazwach)¹², matrony trujące mężów w Rzymie¹³, kobiety galijskie i germańskie¹⁴ oraz samobójstwa kobiet cymbryjskich po bitwie pod Vercellae¹⁵. Czy

⁸ Robert Suski, Orozjusz i jego źródła (w druku).

⁹ Peter Van Nuffelen, *Orosius and the Rhetoric*, 128.

¹⁰ Orozjusz, *Historia adversus paganos*, 1, 4, 4.

¹¹ Ibidem, 2, 7, 4.

¹² Ibidem, 2, 10, 3.

¹³ Ibidem, 3, 10, 1–3.

¹⁴ Ibidem, 5, 16, 17; 6, 21, 17.

¹⁵ Ibidem, 5, 16, 18–19.

to był powód, dla którego Orozjusz poświęcił więcej miejsca, niż można było się spodziewać, Amazonkom?

Rzeczywiście na pozór hipoteza ta jest zasadna. Opis Orozjusza historii Amazonek jest stosunkowo długi w porównaniu z opowieściami o losach innych społeczności z wczesnej historii opisanymi w pierwszej księdze *Historia adversus paganos*. Mianowicie Orozjusz wspominał postacie z greckiej mitologii: Kekropsa, Deukaliona, Perseusza, podbój Indii przez Libera (czyli Dionizosa), Faetona, Tantala, Pelopsa, Ganimedesa, Perseusza, Kadmosa, kobiety z Lemnos, Pandiona, Edypa, Atreusa i Tyestes, Eteoklesa i Polinejkesa, Medeę, Minotaura oraz wojnę Lapitów z Tessalczykami (centaurami) czy wojnę trojańską. Na to wszystko Orozjusz potrzebował 652 słowa¹⁶. Praktycznie więc Orozjusz poświęcił ponad dwa razy więcej miejsca mitologii greckiej niż przedstawieniu dziejów Amazonek. Historia państw bliskowschodnich została potraktowana także po macoszemu. Dziejom Asyrii (Ninos i Semiramida) Orozjusz poświęcił ledwie 237 słów, z czego prawie 2/3 to narracja dotycząca Semiramidy, a przede wszystkim jej życia erotycznego¹⁷. Większość narracji Orozjusza o Egipcie dotyczyła dwóch wydarzeń biblijnych: opowieści o patriarsze Józefie¹⁸ oraz o Mojżeszu i wyjściu¹⁹. Poza tym Orozjusz opisał jedynie niegościnnosć Buzyrusa²⁰ oraz wojnę Wesozeza ze Scytami²¹. Podobnie było z historią Medów. Orozjusz poświęcił wiele miejsca upadkowi ich królestwa, Astyagesowi i Cyrusowi Wielkiemu. Poza tą opowieścią o *translatio imperii* był jednak bardzo lakoniczny i jedynie wymienił królów Medów²². To wyliczenie mogłoby sugerować, że dla Orozjusza temat Amazonek był ciekawszy niż innych opisywanych przez Justyna dawnych królestw.

Tyle że jest to bardziej skomplikowane. Historia Egiptu jest w niewielkim stopniu obecna u Justyna, który wspominał o tym kraju na marginesie narracji o wydarzeniach rozgrywających się na Bliskim Wschodzie²³. Historia dotycząca Asyrii sprowadzała się

¹⁶ Ibidem, 1, 7, 1-3; 1, 9, 1-2; 1, 9, 4; 1, 10, 19; 1, 11, 3-4; 1, 12, 3-13, 3; 1, 17, 1-3.

¹⁷ Ibidem, 1, 4, 1-8.

¹⁸ Ibidem, 1, 8, 1-14.

¹⁹ Ibidem, 1, 10, 1-18.

²⁰ Ibidem, 1, 11, 2.

²¹ Ibidem, 1, 14, 1-4.

²² Ibidem, 1, 19, 1-4.

²³ W tym miejscu można zwrócić uwagę, że Orozjusz mógłby w *Historiae* Herodota znaleźć sporo opowieści, które pasowałyby do jego wizji historii. Oczywiście samo ich niewspominanie nie musi koniecznie oznaczać, że ich nie znał. Niemniej jest to argument, który nie

u Justyna raptem do czterech postaci: Ninosa, Semiramidy, ich syna Niniasa oraz Sardanapala²⁴. Historia Medii u Justyna została potraktowana także dosyć skrótowo, przede wszystkim opisał on losy Astyagesa²⁵. Tak więc Orozjusz, pisząc o Bliskim Wschodzie, nie wykraczał zbytnio poza narrację Justyna – po prostu zależny był w tej części swojej narracji od autora *Epitome*.

Można oczywiście wskazać inny trop, który wpłynął na stosunkową dokładność opisu dziejów Amazonek przez Orozjusza. W tym jednak miejscu należy zwrócić uwagę na relację Orozjusza o Scytach. Jest to istotne, gdyż Amazonki według Justyna i Orozjusza miały być Scytyjkami. Ten koncept zresztą nie był nowy, już Grecy w okresie klasycznym wiązali Amazonki ze Scytami²⁶. Tymczasem od III w. identyfikowano Gotów ze Scytami. Pierwszy (a przynajmniej pierwszy znany) uczynił to Deksippos²⁷. W IV w. nawiązują do tego Euzebiusz z Cezarei, Libaniusz czy Temistiusz²⁸. Także dla Synezyusza Goci to Scytowie²⁹. Sam Orozjusz uważał, że Scytami były trzy ludy, które gnębiły cesarstwo jego czasów: Alanowie, Hunowie i właśnie Goci³⁰. Nie tylko Orozjusz wiązał Amazonki z Gotami. Autor *Historia Augusta* wymieniał wojowniczkę, które były prowadzone podczas tryumfu Aureliana w Rzymie. Walczyły one wśród Gotów, a twierdzono, że pochodzą z Amazonek³¹. Tak więc długość opisu dziejów Amazonek u Orozjusza była efektem powiązania Amazonek ze Scytami, a Scytów z Gotami.

Dla Orozjusza najważniejszy był cel apologetyczny. Chciał pokazać, że jego czasy są okresem względnej szczęśliwości, który jest lepszy niż przedchrześcijańska przeszłość. Amazonki dobrze

---

świadczy o znajomości przez Justyna *Historiae* Herodota. O dyskusji, czy Orozjusz czytał prace greckich historyków i czy znał *Historiae* Herodota zob. Robert Suski, Orozjusz.

²⁴ Justyn, *Epitome*, 1, 1–3.

²⁵ Ibidem, 1, 3–6.

²⁶ Adrienne Mayor, *The Amazons: Lives and Legends of Warrior Women across the Ancient World*, (Princeton: Princeton University Press, 2014), 44–49.

²⁷ Herwig Wolfram, *Historia Gotów* (Warszawa–Gdańsk: Bellona–Marabut, 2003), 42.

²⁸ Edward Zwolski, *Kasodor i Jordanes. Historia gocka, czyli scytyjska*, (Lublin, TN KUL, 1984), 41–42.

²⁹ Peter J. Heather, „The Anti-Scythian Tirade of Synesius’ »De Regno«”, *Phoenix. The journal of the Classical Association of Canada*, Vol. 42, 1988, 152–172.

³⁰ Orozjusz, *Historia adversus paganos*, 7, 34, 5. Także Hunów wiano z Scytami. Zob. Edward A. Thompson, *Hunowie*, (Warszawa, PIW, 2015), 24–27.

³¹ *Historia Augusta*, Aurelian, 34, 1. Zob. François Paschoud (éd. et trad.), *Histoire Auguste. Vies d'Aurélien et de Tacite*, (Paris, Les Belles Lettres, 2002), 166. Kolejnym autorem, który wiązał Amazonki z Gotami był Jordanes (Jordanes, *Getica*, 44), tyle że on powołał się na Orozjusza.

się do tego nadawały. Jeżeli Gotki-Scytyjki-Amazonki przez dziesięciolecia terroryzowały świat, to w innym świetle można było pokazać ekspansję Gotów. Orozjusz wskazywał, że wcześniej wcale nie było lepiej. Urojeni Goci nieraz budzili strach. Na tle Gotek-Scytyjek-Amazonek rzeczywistość czasów synów Teodozjusza I nie wyglądałaby straszliwie.

Kłopoty z chronologią

Dla Orozjusza historia Amazonek miała miejsce w tym samym czasie co rządy Vesozeza w Egipcie oraz podbój Azji przez Scytów. Według Orozjusza rządy tego legendarnego króla Egiptu miały przypaść na 480 r. przed założeniem Miasta. To nie do końca zgadza się z jego własną chronologią. Orozjusz wymienił przynajmniej trzy pokolenia królowych Amazonek, a wojna trojańska, w której miała brać udział Pentezylea z trzeciej generacji królowych, miała rozgrywać się w 430 r. przed założeniem Miasta³². Do tego, opowiadając o Vesozezie, Orozjusz nie czytał zbyt dokładnie Justyna. A to dlatego, że ten drugi datował panowanie tego króla Egiptu na czasy przed Ninosem³³. To nie jedyny wypadek, w którym Orozjusz nie zwrócił uwagi na problemy chronologiczne. Pokazuje to, że Orozjusz nie miał zbyt dobrego pojęcia o historii Bliskiego Wschodu czy Grecji i popełniał proste błędy. To jednak nie jest dziwne. Dla Rzymianina dawne (mniej lub bardziej mityczne) dzieje Orientu były dość abstrakcyjne.

Opis zwyczajów i historii Amazonek

Kiedy porównamy opis historii Amazonek zawarty w *Epitome* Justyna z tym z *Historia adversus paganos*, to widać, że Orozjusz najczęściej nie przepisywał wprost tekstu Justyna³⁴. Czynił to je-

³² Marie-Pierre Arnaud-Lindet, *Orose, Histoires (Contre les païens)*, t. 1, (Paris: Les Belles Lettres, 1990), 204.

³³ Justyn, *Epitome*, 1, 1.

³⁴ Według niektórych badaczy Orozjusz miał w opisie Amazonek wykorzystać Diodora, podając imiona i szczegóły opowieści z Justyna oraz dodając jeszcze szczegóły od siebie (Adrienne Mayor, *The Amazons: Lives*, 49). Trudno jednak się dopatrzeć u Orozjusza wpływu Diodora na jego narrację. Początki Amazonek Diodor opisywał inaczej niż Justyn i Orozjusz (Diodor, *Biblioteka historyczna*, 2, 45, 1–4). U Diodora Pentezylea musiała uciekać po mor-

dynie wyrywkowo. Tak więc w jednej dosyć krótkiej opowieści Orozjusz stosował dwa różne sposoby korzystania ze swojego źródła. Czasami niewolniczo je przepisywał, a innym razem streszczał własnymi słowami.

Orozjusz przedstawiał genezę zaistnienia społeczeństwa Amazonek tak samo, jak uczynił to Justyn. Wersja zawarta u Justyna i Orozjusza znacząco się różni od innych znanych opowieści o przyczynach, dla których Amazonki stały się wojowniczymi kobietami rzucającymi wyzwanie mężczyznom³⁵. Największe podobieństwo wykazuje ona do narracji Efora, choć można zauważyć tutaj nie tylko podobieństwa, ale też różnice³⁶. Efor, racjonalizując pochodzenie Amazonek, wiązał je z Sauromatami³⁷. Niestety jego poglądy znamy za pośrednictwem scholiów do Apollodora i Stefana z Bizancjum i występują w nich luki, które nie pozwalają logicznie zrekonstruować całego wywodu³⁸. Racjonalizujący jak Efor opowieść o Amazonkach Diodor opowiadał o przejęciu przez kobiety władzy wśród Scytów dzięki rewolucji królowej, która powołała wojsko złożone z kobiet, a mężczyznom kazała wykonywać prace domowe³⁹. Siedziby Amazonek Justyn i Orozjusz umieszczali tak jak inni autorzy nad rzeką Termodont⁴⁰. Tak uczynili Efor oraz Diodor⁴¹. W tym miejscu Orozjusz przytaczał wszystkie najważniejsze informacje zawarte u Justyna. Prawie dosłownie je przepisywał. Jest to o tyle ciekawe, że nie była to praktyka częsta u Orozjusza, który raczej streszczał źródła, niż je przepisywał. Najwidoczniej opowieść była dla niego tak dziwna i nieoczywista, że próbował być jak najbardziej wierny źródłu, aby go nie przekręcić.

---

derstwie krewnej z ojczyzny (Diodor, *Biblioteka historyczna*, 2, 46, 5). Podobieństwa między źródłem Diodora i Pompejusza Trogusa/Justyna wynikały z korzystania ze wspólnego źródła. Nic nie wskazuje, aby Orozjusz znał pracę Diodora i jego źródła, czyli pewnie Efora.

³⁵ Ariadna Masłowska-Nowak, *Amazonki: greckie źródła literackie do historii mitu*, (Warszawa: PAN, 1990), 38–42.

³⁶ Związki między narracją Efora a Pompejusza Trogusa. Zob. Ken Dowden, „The Amazons”, 110.

³⁷ Ariadna Masłowska-Nowak, *Amazonki*, 38. W VI w. p.n.e. (ok. 525 r. p.n.e.) w ceramice attyckiej Amazonki zaczęły być przedstawiane w stroju scytyjskich łuczników (Ken Dowden, „The Amazons”, 104).

³⁸ Ariadna Masłowska-Nowak, *Amazonki*, 38.

³⁹ Diodor, *Biblioteka historyczna*, 2, 45, 1–5.

⁴⁰ Siedziby Amazonek zob. Ariadna Masłowska-Nowak, *Amazonki*, 34–35; Ken Dowden, „The Amazons”, 100–101.

⁴¹ Ariadna Masłowska-Nowak, *Amazonki*, 34.

W dalszej części narracji Orozjusz pominął odpieranie przez Amazonki najazdu, a następnie odniesienie przez nie zwycięstwa. Dla niego eksterminacja mężczyzn w krainie Amazonek była spowodowana chęcią dodania odwagi pozostałym kobietom z Pół Temiskyryjskich. Jest to sprzeczne z wersją Justyna, u którego poddyktowane było to dążeniem do równości, aby jedne (mające mężów) nie wydały się szczęśliwsze niż drugie (te ich straciły). Trudno wytłumaczyć, skąd się wzięła ta różnica, tym bardziej że dalsza część narracji Orozjusza jest przepisana słowo w słowo z Justyna. Orozjusz najpierw więc przepisał prawie dosłownie tekst z Justyna, potem przekazał informację różną od niego, aby następnie znów przepisywać wywód Justyna. Jest to zagadka. Albo Orozjusz wplótł w narrację pochodzącą z Justyna informacje zaczerpnięte z innego źródła, albo musiał czegoś nie zrozumieć w swoim źródle i pomylić się przy tworzeniu własnej narracji. Hipoteza pierwsza jest łatwa i nie do udowodnienia, a druga jest niesprawdzalna. Nie da się tutaj wyrokować.

Orozjusz skrócił narrację mniej więcej aż o połowę, pomijając szczegóły, które doprowadziły Amazonki do odrzucenia tradycyjnych norm (nie chciały mężów z sąsiednich plemion, powiększyły zajmowany obszar, zaczęły pogardzać mężczyznami). Podobnie Orozjusz skrócił tę część narracji Justyna, która dotyczyła obyczajów Amazonek. Tutaj pominął większy fragment opisu wychowania córek przez Amazonki. Orozjusz pozostawił jedynie część najistotniejszą, a zarazem najbardziej egzotyczną, dotyczącą zabijania chłopców, wychowania dziewczynek, usuwania dziewczynkom prawej piersi. Pozostawił więc niektóre elementy opisu państwa Amazonek jako odwrotności polis⁴². Tyle że niezbyt się na nich skupił. Pominął więc pochodzącą z Justyna opowieść o odrzuceniu przez Amazonki możliwości małżeństwa z sąsiadami, gdyż była to dla nich niewola. Dla Justyna był to wyjątkowy przykład, gdy kobiety powiększyły państwo bez udziału mężczyzn i strzegły je z pogardy do nich⁴³. Etymologia nazwy Amazonek jest u Orozjusza taka sama jak u Diodora, Strabona i przede wszystkim Justyna⁴⁴.

⁴² Amazonki jako odwrotność polis zob. Ken Dowden, „The Amazons”, 97–98; Pierre Vidal-Naquet, *Czarny łowca. Formy myśli i formy życia społecznego w świecie greckim*, (Warszawa: Prószyński, 2003), 277.

⁴³ Iust. 2, 4. Zob. Adrienne Mayor, *The Amazons: Lives*, 47–48.

⁴⁴ Andrew T. Fear, *Orosius, Seven Books of History Against the Pagans*, (Liverpool: Liverpool University Press, 2010), 64; Adrienne Mayor, *The Amazons: Lives*, 86.

Także w tym wypadku Orozjusz przepisał prawie dosłownie zdanie z Justyna. Następnie Orozjusz za Justynem wspomniał o rządach dwóch królowych u Amazonek. Jest to element postrzegania krainy Amazonek jako kraju na opak. Skoro u Greków monarchia wygasła (poza Spartą), to kobiety rządzą się inaczej niż Grecy, bo są im obcy. U Orozjusza wspomniane są pary królowych Amazonek. Prezbiter z Hiszpanii zaczerpnął to od Justyna. Obaj ci autorzy nie byli jedynymi, którzy wspominali o dwóch panujących wspólnie królowych Amazonek. Orozjusz zaczerpnął to od Justyna, Justyn od Pompejusza Trogusa, a ten ostatni ze swoich greckich źródeł, które pewnie były wspólne z Diodorem, czyli najprawdopodobniej z Efora. Z zachowanego passusu wiemy, że Efor opisywał koregencję dwóch królowych Amazonek⁴⁵.

Orozjusz skrócił przekaz Justyna o jedną ciekawą informację. Nie informował on czytelnika o przypisaniu sobie przez Lapeto i Martesję/Marpesję pochodzenia od Marsa. Jest to o tyle dziwne, że Justyn wyraźnie sugeruje nieprawdziwość tych pretensji, więc pasowałoby to do przekazu Orozjusza. Najwidoczniej Orozjusz chciał jednak skondensować tekst, więc tej informacji nie przepisał. To jednak przypomina nam, że nie wszystko, co pasowało do jego tezy, musiało znaleźć się w jego tekście.

W tym miejscu trzeba wspomnieć, że właściwie bogowie pogańscy nie są wymieniani w *Historia adversus paganos*. Nie są wspomniani w ekskursie dotyczącym mitologii greckiej prócz Libera-Dionizosa i jego podboju Indii. Nie wymienia ich także Orozjusz w kontekście mitologii rzymskiej. Na pozór to jest oczywiste, ale nie do końca. Po pierwsze, dla wielu chrześcijan bogowie pogańscy byli po prostu demonami, które oszukiwały ludzi. Mistrz Orozjusza św. Augustyn również tak uważał. Tak na przykład rozprawiał o kontaktach Sulli z Jowiszem i Bellony z Sullą, co doprowadziło do wielu nieszczęść⁴⁶. Kybele zwiodła Scypiona Nazykę, jest zatem demonem⁴⁷. Po drugie, Orozjusz mógłby interpretować pogańskich bogów jak Euhemer. Mógł uważać, że w rzeczywistości byli oni dawnymi królami, którzy zostali ubóstwieni po swojej śmierci⁴⁸. Wśród

⁴⁵ Ken Dowden, „The Amazons”, 110.

⁴⁶ Augustyn, *O państwie bożym*, (*De Civitas Dei*), ed. P. Walsh, (Oxford: 2005–2014), 2, 24.

⁴⁷ Ibidem, 2, 5.

⁴⁸ O Euhemerze z Messeny zob. Marek Winiarczyk, *Euhemer z Messeny. Życie i dzieło. Święta historia*, (Wrocław: Wyd. Uniwersytetu Wrocławskiego, 2012).

łacińskich autorów chrześcijańskich na euhemeryzm powoływali się Minucjusz Felix, Arnobiusz, Laktancjusz i św. Augustyn⁴⁹. Augustyn uważał, że Grecy i Rzymianie przyznawali boskość śmiertelnikom, wierząc, że ludzie ci zyskali nieśmiertelność i zostali przyjęci w poczet bogów (nie powołuje się przy tym na Euhemera)⁵⁰. Święty Augustyn twierdził, że dwaj bogowie Hermes Starszy, czyli Merkury, i Eskulap byli ubóstwionymi ludźmi⁵¹. Z tym, że nie widać po ojcach Kościoła lektury *Hiera historia*⁵².

Orozjusz nie czytał Euhemera. Być może uznał informacje o pretensjach królowych Amazonek do pochodzenia od Marsa za nieistotną. W tym jednak miejscu można zauważyć, że opowiadając o postaciach z mitologii greckiej, nie wspomina nic o bogach pogańskich. W tym był bardziej konsekwentny niż jego źródło, czyli *Chronicon* Hieronima⁵³. Przypuszczalnie więc Orozjusz nie chciał nawiązywać do uzurpowania sobie pochodzenia od pogańskich bogów, nawet jeżeli nieprawdziwość tej informacji współgrałaby z apologetycznym charakterem jego pracy.

Opis podbojów Amazonek w Azji jest u Orozjusza parafraza Justyna. Co prawda nie przytacza on innych faktów, ale nie przepisywał dzieła poprzednika. Sparafrazowanie tekstu nie doprowadziło też do jego wypaczenia.

Narracja o Herkulesie i Amazonkach jest u Orozjusza uproszczona. Brakuje w niej powodów, dla których niewymieniony z imienia Eurysteusz wysłał Herkulesa (Heraklesa, Justyn i Orozjusz latynizują imię herosa) po oręż królowej Amazonek, oraz liczby statków, na których popłynęli Grecy. Opowieść o wojnie Herkulesa (i Tezeusza) z Antiope i Orithyią (w tym miejscu Orozjusz podał jej imię w takiej samej postaci co Justyn) też jest mocno uproszczona⁵⁴. Justyn podkreślał podstęp Herkulesa, łatwość zwycięstwa była efektem zaskoczenia Amazonek i królowej Antiope. Orithyia prowadziła wojnę poza krajem. Według Orozjusza Amazonki zosta-

⁴⁹ Ibidem, 140–141.

⁵⁰ Augustyn, *O państwie bożym*, 2, 5.

⁵¹ Ibidem, 8, 26, 2.

⁵² Marek Winiarczyk, *Euhemer z Messeny*, 141.

⁵³ Zob. Robert Suski, Orozjusz.

⁵⁴ Po raz pierwszy konflikt między Amazonkami a Heraklesem opisał Hegias z Trojzeny. Następnie wspominali go Ibykos, Pindar czy Eurypides. Opisy te różnią się istotnie między sobą. Opis Diodora też nie jest identyczny z tym, który spotykamy u Justyna i Orozjusza. Zob. Ariadna Masłowska-Nowak, *Amazonki*, 90–101.

ły pokonane, gdyż nie tylko były niezaopatrzone w straż i nieuzbrojone, ale też rozleniwione beztroską pokoju. Pomiedzy autorami istnieje więc różnica polegająca na wskazaniu innego powodu porażki Amazonek. Dla Justyna były to rozbięcie wojsk i podstęp Greków, podczas gdy Orozjusz widział w tym rozleniwienie będące skutkiem pokoju. Według Orozjusza pokój w dawnych czasach bywał niewybaczalną słabością. Opowieść o losach dwóch sióstr Antiope Menalippy i Hippolity są u obu autorów bardzo podobne. Tutaj Orozjusz jedynie pominął szczegóły, takie jak imię syna Hippolity.

Dalszą część narracji Justyna o Amazonkach Orozjusz w dużym stopniu zignorował. Wyprawa Orithyi została zupełnie usunięta, o Pentezylei pozostało jedno bardzo ogólne zdanie, Orozjusz nie wspominał nawet o jej śmierci. Kompletnie też pominął wspomniane przez Justyna spotkanie Amazonek z Aleksandrem Wielkim. Do tego tematu Orozjusz wrócił w innym miejscu, referując za Justynem losy króla Macedończyków⁵⁵. W zamian za to Orozjusz dodał długą refleksję (165 słów) poświęconą moralnemu aspektowi podbojów Amazonek. Pokazuje różnicę, gdy podboje prowadziły kobiety, a Scytowie-Geci-Goci stanowili niebezpieczeństwo, z którym nie chcieli się mierzyć Aleksander Wielki, Pyrrus czy Cezar. Wszystko to prowadzi Orozjusza do gloryfikowania czasów sobie współczesnych i krytyki pogan, którzy nie chcieli zobaczyć dobroczynnego wpływu chrześcijaństwa.

Imiona Amazonek

Orozjusz przytoczył imiona królowych Amazonek za Justynem. Najczęściej nie ma różnic między Orozjuszem a jego źródłem. Owe imiona są dosyć oryginalne. Oczywiście zostały one bezpośrednio lub pośrednio zaczerpnięte z *Historiae Philippicae*. Gdzie znalazł je Pompejusz Trogus, tego nie wiemy, ale z naszej perspektywy jest to nieistotne.

W dwóch przypadkach istnieje różnica w imionach pomiędzy Justynem a Orozjuszem. W pierwszym przypadku jest ona niewielka i dosyć banalna. W *Historia adversus paganos* czytamy Martesia zamiast Marpesia jak u Justyna. Forma znana z rękopisów Justy-

⁵⁵ Orozjusz, *Historia przeciw poganom*, 3, 18, 5. Również Justyn wrócił do tego zagadnienia, opisując losy Aleksandra Wielkiego (Justyn, *Epitome*, 12, 3, 5–7). Zob. Waldemar Heckel, Justin, *Epitome of the «Philippic History»*, 200–203.

na nie pojawia się w rękopisach Orozjusza. W manuskrypcie B *Historia adversus paganos* zapisano imiona królowych Amazonek jako Marsepia i Lapeto. Błąd musiał powstać przy przepisywaniu imion królowych przez Orozjusza lub dysponował on rękopisem, który go zawierał. W manuskryptach Justyna obok formy przyjętej przez wydawców tekstu pojawiają się też wersje Marthesia lub Marpesia. W tym miejscu możemy zauważyć zjawisko dosyć typowe dla Orozjusza. Popelniał on dosyć istotne błędy w nazwach w narracji poświęconej Grecji, Bliskiemu Wschodowi czy Galii. Wtedy gdy miał do czynienia z rzymską onomastyką, błędów robił zdecydowanie mniej⁵⁶. Prawdopodobnie nazwy ludzi Wschodu czy Galów były dla niego obce i łatwo się mylił przy ich zapisywaniu. W tym miejscu nie da się rozstrzygnąć, czy źle je przepisywał, czy błędy pojawiły się podczas dyktowania tekstu.

W opowieści o córce Martesii już na pierwszy rzut oka dostrzegamy różnice w imieniu królowej Amazonek. Zamiast Orithyi pojawia się Sinope. W tym miejscu trudno powiedzieć, co stało za przekazaniem zupełnie innego imienia królowej Amazonek przez Orozjusza. W rękopisach klasy γ Justyna imię Sinope się nie pojawia. Jedynie na marginesie jednego z nich wymienia się imię znane z Orozjusza. Sinope znana jest z mitologii greckiej, ale nie ma nic wspólnego z Amazonkami. Jej przedstawienie widniało na monetach emitowanych przez miasto⁵⁷. Według Diodora była córką Asoposa, wnuczką Okeanosa, uprowadzoną przez Apolla do miejsca, w którym istnieje miasto Sinope, a ich syn Syros był eponimem i królem Syryjczyków⁵⁸. U Apolloniosa z Rodos była kobieta, która zwiodła zakochanego w niej Zeusa. Ten obiecał, że spełni, co tylko będzie chciała, a ona zażyczyła sobie dziewictwa. Ostatecznie Zeus podarował jej ziemię, gdzie następnie wzniosła miasto. Sinope, córka Asoposa, zwiodła również Apollina, który chciał się z nią ożenić, i pozostała dziewicą⁵⁹. Wśród autorów łacińskich Sinope wymienił Valerius Flaccus. Powtórzył informacje pochodzące z poematu Apolloniosa z Rodos⁶⁰. W starożytności istniała opowieść łącząca założenie miasta Sinope z Amazonką. Pierwsze jej poświadczenie

⁵⁶ Zob. Robert Suski, Orozjusz.

⁵⁷ David Braund, „Myth and Ritual at Sinope: From Diogenes the Cynic to Sinope the Amazon”, *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia*, Vol. 16, 2010, 17.

⁵⁸ Diodor, *Biblioteka historyczna*, 4, 72, 2.

⁵⁹ Apollonios z Rodos, *Argonautyki*, 2, 945–951.

⁶⁰ Waleriusz Flaccus, *Argonautyki*, 5, 109–113.

znajdujemy u Pseudo-Scymnusa⁶¹. U scholiasty do Apolloniosa z Rodos możemy znaleźć historię o Amazonce Sanape, której imię następnie przekrecono do Sinope. Była ona żoną miejscowego króla i znana była z pijaństwa⁶². To ostatnie o tyle nie dziwi, że stereotypowo oskarżano Scytów o pijaństwo⁶³. Tyle że nadużywająca alkoholu i żona króla Sanape-Sinope jest daleka od dziewiczej Orithyi-Sinope⁶⁴. Tak więc ten trop niekoniecznie jest zbyt użyteczny. Za to Orithię znaną z Justyna i najadę Sinope łączy umiłowanie dziewictwa. To jednak też nie musi być dobrym tropem, gdyż Justyn w żaden sposób nie wiąże Orithyi z miastem Sinope. Nie da się więc jednoznacznie powiedzieć, dlaczego Orozjusz zamienił imię występującej u Justyna Orithyi na Sinope. Pozostają jedynie przypuszczenia. Po pierwsze, źródłem tego passusu mógł być Pompejusz Trogus. W końcu jego tekst się nie zachował, więc nie wiemy, czy nie poświęcił on więcej miejsca opowieściom o Amazonkach i nie sugerował związku Orithyi z miastem Sinope, co doprowadziło do nieporozumienia. Oczywiście słabością tej hipotezy jest kompletny brak źródła, które mogłoby uzasadnić to przypuszczenie. Nie można wykluczyć, że Orozjusz znał opowieść o dziewiczej Sinope, która nie uległa bogom i ludziom, i błędnie skojarzył ją z dziewiczą Amazonką. Obie postacie łączyło umiłowanie czystości seksualnej. Nie da się w tej kwestii wyjść poza kompletnie niesprawdzalne hipotezy.

Amazonki a Aleksander Wielki

U Orozjusza znajdujemy jeszcze jeden passus, w którym wspominał Amazonki. Relacjonował, jak do króla Macedonii po podboju Hyrkanów i Mandów przybyła zuchwała Amazonka Halestris lub Minothea z 300 towarzyszkami, gdyż była powodowana pragnieniem otrzymania od niego potomstwa⁶⁵. Także w tym miejscu Orozjusz zależny był od Justyna. Pokazuje to kolejne zestawienie:

⁶¹ David Braund, „Myth and Ritual”, 16.

⁶² Ibidem, 17; Adrienne Mayor, *The Amazons: Lives*, 142–143.

⁶³ Adrienne Mayor, *The Amazons: Lives*, 142–143.

⁶⁴ Znamy jeszcze jedną Amazonkę, która miała ślubować dziewictwo. Była to wspomniana przez Diodora Alkippe (Diodor, *Biblioteka historyczna*, 4, 16, 3). Jednak z Sinope nic jej nie łączyło, nie miała być królową oraz zginęła z ręki Heraklesa. Zob. Adrienne Mayor, *The Amazons: Lives*, 26.

⁶⁵ Orozjusz, *Historia adversus paganos*, 3, 18, 5.

Iust. 12, 3, 4–7	Oros. 3, 18, 5
Hac oratione velut ex integro incitatis militum animis Hyrcaniam Mardosque subegit. Ibi ei occurrit Thalestris sive Minythia, Amazonum regina, cum CCC mulieribus XXXV dierum inter confertissimas gentes itinere confecto ex rege liberos quaesitura; cuius conspectus adventusque admirationi omnibus fuit et propter insolitum feminis habitum et propter expetitum concubitum. Ob hoc tredecim diebus otio a rege datis, ut est visa uterum impluisse, discessit.	Igitur Alexander Magnus post Darii mortem Hyrcanos et Mandos subegit: ubi etiam illum adhuc bello intentum Halestris siue Minothea, excita suscipiendae ab eo subolis gratia cum trecentis mulieribus pro-cax Amazon inuenit.

W tym miejscu narracja Orozjusza jest o połowę krótsza niż Justyna (31 słów wobec 62 słów). Także tutaj Orozjusz pozostawił główne elementy narracji Justyna. Ten ostatni wspominał o przybyciu Amazonki wraz z obstawą, która podróżowała 35 dni, aby dotrzeć do króla. Wygląd królowej budził zainteresowanie. Podobnie jak jej chęć zajścia w ciążę z Macedończykiem. Obecność Amazonek w obozie królewskim spowodowała, że król zarządził 13 dni odpoczynku. Kiedy Amazonka uznała, że zaszła w ciążę, to miała opuścić obóz. Na tym przekaz Justyna się skończył. W opisie etnograficznym Amazonek Justyn dodał jeszcze, że królowa przez 30 dni dzieliła łożę z Aleksandrem Wielkim, aby dochować się potomka. Następnie wróciła do swojego królestwa, gdzie wkrótce zmarła. Razem z nią znikły Amazonki z historii⁶⁶.

Orozjusz i Justyn nie byli jedynymi autorami, którzy opisywali spotkanie Aleksandra Wielkiego z Amazonkami. Opowieść ta występuje u wszystkich autorów piszących o wyprawie Macedończyka. Bardzo podobny przekaz możemy odnaleźć u Diodora. Według tego autora kiedy Aleksander Wielki przybył do Hyrcanii, to zjawiała się u niego Thallestris, która rządziła całym krajem między rzekami Phasis i Thermodon. Diodor opiewał jej urodę i odwagę. Thallestris miała 300 towarzyszek, a ona sama chciała spłodzić potomstwo z królem. Król spełnił jej prośbę, Amazonka przebywała

⁶⁶ Justyn, *Epitome*, 2, 4, 203.

u niego przez 13 dni, po czym została odesłana do swojego kraju z licznymi darami⁶⁷. Bardzo podobny przekaz spotykamy u Kurcjusza Rufusa. On też wspominał o przybyciu Amazonek pochodzących z Temiskery znad rzeki Thermodon. Thallestris przybyła do króla w otoczeniu 300 kobiet. Kurcjusz Rufus opisywał dokładnie strój i wygląd Amazonek. Aleksander proponował królowej, aby się do niego przyłączyła, ale ta odmówiła. Mimo to Aleksander Wielki spełnił przez 13 dni prośbę królowej o spłodzenie potomka. Rufin przy okazji dodał, że stała za tym raczej namiętność tej kobiety niż żądza króla⁶⁸. W *Romansie o Aleksandrze* Pseudo-Kallistenesa zamiast opowieści o przybyciu królowej do króla mamy wymianę korespondencji między nimi⁶⁹. Inaczej o Amazonkach i Aleksandrze Wielkim wspominał Plutarch. Wymienił on autorów, którzy wierzyli w historyczność spotkania (Klejtarchos, Poliklejtos, Onezykrytos, Antygenes, Istros), ale także tych, którzy podawali je w wątpliwość (Arystobulos, Chares, Hekatajos z Eretrii, Ptolemeusz, Antyklejdes, Filon z Teb, Filip z Teangeli, Filip z Chalkis, Durys z Samos). Plutarch jako dowód na fałszywość tej opowieści powołał się na samego Aleksandra Wielkiego oraz anegdotę o Lizymachu. Otóż gdy Onezykrytos czytał swoje dzieło królowi Lizymachowi, to ten wyśmiał passus poświęcony Amazonkom, ironicznie pytając się, gdzie on był, gdy Aleksander spotkał Amazonki⁷⁰. Według Arriana Atropates, satrapa Medii, przyprowadził do króla 100 kobiet uzbrojonych po męsku, twierdząc, że są one Amazonkami. Król miał je oddalić, ale kazał im powiedzieć, że przybędzie do ich królowej, aby spłodzić z nią potomka. Arrian jednak wątpił w prawdziwość tej opowieści, gdyż nie pisali o tym ani Arystobulos, ani Ptolemeusz. Według Arriana Amazonek prawdopodobnie nie było już przed czasami Aleksandra Wielkiego. Uważał, że w dawnych czasach Amazonki jednak istniały, skoro pisało o nich wielu pisarzy, w tym Herodot. Arrian wątpił, aby kobiety przyprowadzone przez Atropatesa były Amazonkami. Sądził, że to barbarzyńskie kobiety, wyćwiczone w jeździe

⁶⁷ Diodor, *Biblioteka historyczna*, 17, 77, 1–3.

⁶⁸ Kurcjusz Rufus, *Historia Aleksandra Wielkiego*, 6, 5, 19.

⁶⁹ Być może w anonimowym romansie brakuje opowieści o przybyciu Amazonki, gdyż jego autor nie był zainteresowany przekazywaniem historii miłosnych. Zob. Krzysztof Nawotka, Pseudo-Kallistenes, *Romans o Aleksandrze*, tłum. Krzysztof Nawotka, (Poznań: Wyd. UAM. 2010), 24.

⁷⁰ Plutarch, *Żywot Aleksandra Wielkiego*, 46.

konnej i ubrane na sposób Amazonek, a nie Amazonki⁷¹. Oczywiście opowieść o spotkaniu Aleksandra Wielkiego z Amazonkami jest fikcyjna⁷². Część badaczy za Plutarchem uważała, że ta opowieść jest nieporozumieniem, efektem nadinterpretacji korespondencji między Aleksandrem Wielkim a Antypatrem dotyczącej Scytów i małżeństwa ze scytyjską księżniczką⁷³. Inni wskazują na passus dotyczący Atropatesa mającego odwrócić uwagę króla od kradzieży koni będących pod pieczę satrapy⁷⁴. Od Amazonek wywodzono też barbarzyńską (sakijską) księżniczkę zaoferowaną Aleksandrowi Wielkiemu⁷⁵. Niektórzy wręcz wspominają o spotkaniu Aleksandra Wielkiego ze społecznością, w której rządziły kobiety⁷⁶. Poza racjonalizacją źródła tej opowieści badacze upatrują w niej romantyczny wyraz dążenia do pojednania między zwycięzcami a zwyciężonymi⁷⁷. Najprawdopodobniej wymyślenie incydentu było związane z heroizacją postaci króla⁷⁸. Walka z Amazonkami była elementem mitów dotyczących Heraklesa i Achillesa, bohaterów, których król naśladował⁷⁹.

Tak więc istniały dwie wizje spotkania Aleksandra Wielkiego z Amazonkami. Część autorów wierzyła w historyczność tej opowieści, inni byli jednak sceptyczni wobec niej. Orozjusz za Justynem uważał, że opowieść jest prawdziwa. Trzeba jednak pamiętać, że

⁷¹ Arrian, *Wyprawa Aleksandra Wielkiego*, 7, 13.

⁷² Elizabeth Carney, „Artifice and Alexander history”, w: A.B. Bosworth, E.J. Baynham (eds.), *Alexander the Great in Fact and Fiction*, (Oxford: Oxford University Press, 2000), 264. Analiza passusu zob. Erwin Mederer, *Die Alexanderlegenden bei den ältesten Alexanderhistorikern*, (Stuttgart: W. Kohlhammer, 1936), 87nn.; William W. Tarn, *Alexander the Great*, (Cambridge: Cambridge University Press, 1948), Vol. 2, 326–329; James R. Hamilton, *Plutarch «Alexander»: A Commentary*, (Oxford: Oxford Clarendon Press, 1969), 123–127; Michele Dumas, „Alexandre et la reine des Amazones”, *Revue des études anciennes*, Vol. 94, 1992, 347–354; John E. Atkinson, *A Commentary on Q. Curtius Rufus' «Historiae Alexandri Magni». Books 5 to 7.2*, (Amsterdam: A.M. Hakkert, 1994), 197–200; Waldemar Heckel, Justin, *Epitome of the «Philippic History»*, 200–203; Elizabeth Baynham, „Alexander and the Amazons”, *Classical Quarterly*, Vol. 51, 2001, 115–126; Krzysztof Nawotka, *Aleksander Wielki*, Wrocław: Wyd. Uniwersytetu Wrocławskiego, 2004, 361; Adrienne Mayor, *The Amazons: Lives*, 319–333.

⁷³ Zob. Elizabeth Baynham, „Alexander and the Amazons”, 119–121.

⁷⁴ Ibidem, 121.

⁷⁵ Brian Bosworth, *A Historical Commentary on Arrian's History of Alexander*, Vol. 2: *Commentary on Book IV–V*, (Oxford: Oxford Clarendon Press, 1995), 102–103. Zob. Robin Lane Fox, *Alexander the Great*, (London: Penguin Books, 1973), 276; Walter Duvall Penrose, *Postcolonial Amazons, Female Masculinity and Courage in Ancient Greek and Sanskrit Literature*, Oxford 2016, 137.

⁷⁶ Marie-Pierre Arnaud-Lindet, Orose, *Histoires contre les païens*, 224.

⁷⁷ Elizabeth Baynham, „Alexander and the Amazons”, 126.

⁷⁸ Ibidem.

⁷⁹ Walter Duvall Penrose, *Postcolonial Amazons*, 137.

trudno powiedzieć, czy znał on narracje sceptyczne wobec tej opowieści. Nie jest oczywiste, czy Orozjusz znał grekę w takim stopniu, by móc czytać w tym języku. Raczej nie znał więc prac Arriana czy Plutarcha. W każdym razie dla Orozjusza Amazonki były realnie istniejącym ludem i nie wątpił on w historię o spotkaniu królowej Amazonek z Aleksandrem Wielkim.

Orozjusz skracał przekaz swojego źródła, w tym miejscu zachował sens opowieści, choć pominął część szczegółów, np. długość podróży Amazonek⁸⁰, opis ich ubioru, który był niespotykany u kobiet⁸¹. Podobnie jak Justyn wspominał dwa imiona królowej⁸². Być może był to efekt tego, że Pompejusz Trogus znał inną tradycję przekazu o Amazonkach, który przytaczał więcej faktów dotyczących tego mitycznego ludu⁸³. Także w tym przypadku pomiędzy Orozjuszem a Justynem istnieje jednak drobna różnica dotycząca imienia Amazonki⁸⁴, za którą albo odpowiadają kopiści, albo sam Orozjusz, niedokładnie oddający imiona obco dla siebie brzmiące. Orozjusz nie skontaminował wiedzy o tej królowej z dwóch passusów *Epitome* Justyna, a więc pominął fakty dotyczące dalszego losu królowej oraz Amazonek. Nie jest to dla niego zjawisko wyjątkowe.

Pomiędzy przekazem Orozjusza a jego źródłem istnieje jedna różnica, czyli ocena królowej. Justyn nie oceniał królowej, lecz jedynie zwracał uwagę na podziw, jaki wywołał jej strój. Inaczej jest u Orozjusza, który nazywa ją zuchwałą kobietą. Niestety w jego passusie nie ma nic, co jasno wskazałoby, czemu negatywnie ocenia on Amazonkę. W tym jednak miejscu należy zwrócić uwagę, że ze szczegółów dotyczących przybycia królowej do Aleksandra Wielkiego zachował tylko jeden, dotyczący chęci spłodzenia potomka przez Amazonkę. Być może istnieje związek między chucią królowej a podkreśleniem jej zuchwałości. W końcu dla chrześcijańskiego kapłana zachowanie królowej musiało być niemoralne. Co prawda jej seks z Aleksandrem Wielkim miał na celu prokreację, ale był związkiem pozamałżeńskim, a więc grzesznym.

⁸⁰ Waldemar Heckel, Justin, *Epitome of the »Philippic History«*, 201–202.

⁸¹ Ibidem, 202. Być może Pompejusz Trogus opisał strój Amazonki. Hipoteza jest jednak niesprawdzalna.

⁸² Znaczenie imion Amazonki zob. Adrienne Mayor, *The Amazons: Lives*, 328–329.

⁸³ Elizabeth Baynham, „Alexander and the Amazons”, 116.

⁸⁴ Waldemar Heckel, Justin. *Epitome of the »Philippic History«*, 201.

Orozjusz wspominał Amazonki w dwóch passusach. W żadnym nie polemizował z istnieniem Amazonek i ich społeczeństwa. Dla niego były one realne. W tej sprawie zgadzał się ze swoim źródłem, czyli *Epitome* Justyna. Orozjusz czasami przepisuje zdania pochodzące z epitome Justyna, a czasami go streszcza. Pozostawiał z tekstu źródła najważniejsze informacje o pochodzeniu czy wychowaniu Amazonek. Miejscami wypaczył sens słów poprzednika, ale nie zdarzało się to często. Radykalnie skrócił opowieść o zetknięciu się mitycznych Greków z mitycznymi Amazonkami. Być może Orozjusz nie chciał uwypuklać bohaterskich czynów z greckiej mitologii albo mocniej skoncentrował się na początku opowieści niż na jej zakończeniu. Także w drugim passusie poświęconym Amazonkom Orozjusz jest wierny swojemu źródłu i przekazuje fakty zgodne z nim. Pomiął część informacji przytoczonych przez Justyna. Prezbiter z Hiszpanii popełniał też błędy w imionach Amazonek. To zjawisko jest jednak dla niego dosyć typowe i podobne błędy zdarzały mu się często. W jednym miejscu dokonał radykalnej zmiany królowej Amazonek, trudno powiedzieć, czym było to powodowane. O ile oddał mniej więcej sens przekazu Justyna, to różnice między jednym a drugim przekazem są o tyle spore, że gdybyśmy mieli jedynie świadectwo Orozjusza, to odnieśliśmy mylne wrażenie co do narracji Justyna.

Bibliografia

Źródła

- Apolonios z Rodos. *Argonautyki* (*Argonautika*), ed. É. Delage, F. Vian, (Paris 1974–1981).
- Arrian. *Wyprawa Aleksandra Wielkiego* (*Anabasis Alexandri*), ed. A.G. Roos, (Leipzig 1907).
- Augustyn. *O państwie bożym* (*De Civitas Dei*), ed. P. Walsh, (Oxford 2005–2014).
- Diodor. *Biblioteka Historyczna* (*Bibliotheca*), ed. W. Francis, (London, 1933–1967).
- Kurcjusz Rufus. *Historia Aleksandra Wielkiego* (*Historiae Alexandri Magni*), ed. C. M. Lucarini, (Berlin–New York 2009).
- Jordanes. *Getica*, ed. Th. Mommsen, (Berlin 1882).
- Justyn. *Epitome*, ed. F. Rühl, (Leipzig 1886).
- Historia Augusta*, ed. E. Hohl, (Leipzig 1965).

- Orozjusz. *Historia przeciw poganom (Historia adversus paganos)*, ed. C. Zangemeister, (Vienne 1882).
- Plutarch. *Żywot Aleksandra Wielkiego (Vita Alexandri Magni)*, ed. K. Ziegler, H. Gärtner, (Stuttgart 1994).
- Waleriusz Flaccus. *Argonautyki, (Argonautica)*, ed. W.-W. Ehlers, (Stuttgart 1980).

Opracowania

- Atkinson, John E. *A Commentary on Q. Curtius Rufus' Historiae Alexandri Magni Books 5 to 7.2*, (Amsterdam: A.M. Hakkert, 1994).
- Arnaud-Lindet Marie-Pierre. *Orose, Histoires contre les païens*, t. 1, (Paris: Les Belles Lettres, 1990).
- Baynham, Elizabeth. „Alexander and the Amazons”, *Classical Quarterly*, Vol. 51, 2001, 115–126.
- Bosworth, Brian. *A Historical Commentary on Arrian's History of Alexander*, Vol. 2: *Commentary on Book IV–V*, (Oxford: Oxford Clarendon Press, 1995).
- Braund, David. „Myth and Ritual at Sinope: From Diogenes the Cynic to Sinope the Amazon”, *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia*, Vol. 16, 2010, 11–23.
- Carney, Elizabeth. „Artifice and Alexander history”, w: A.B. Bosworth, E.J. Baynham (eds.), *Alexander the Great in Fact and Fiction*, (Oxford: Oxford University Press, 2000).
- Cobet, Justus. „Orosius' Weltgeschichte: Tradition und Konstruktion”, *Hermes*, Vol. 137, 2009, 60–92.
- Corsini, Eugenio. *Introduzione alle «Storie» di Orosio*, (Torino: G. Giappichelli, 1968),
- Daumas, Michele. „Alexandre et la reine des Amazones”, *Revue des études anciennes*, Vol. 94, 1992, 347–354.
- Dowden, Ken. „The Amazons: Development and Function”, *Rheinisches Museum für Philologie*, Vol. 140, 1997, 97–128.
- Fabbrini, Fabrizio. *Paolo Orosio: uno storico*, (Roma: Storia e Letteratura, 1979).
- Fear, Andrew T. *Orosius, Seven Books of History Against the Pagans*, (Liverpool: Liverpool University Press, 2010).
- Fink, Guy. *Paul Orose et sa conception de l'Histoire*, (Paris: Centre de documentation universitaire, 1951).
- Fink-Errera, Guy. „San Agustín y Orosio. Esquema para un estudio de las fuentes del «De civitate Dei»”, *Ciudad de Dios: Revista Agustiniana*, Vol. 167, 1954, 455–549.

- Fox, Robin Lane. *Alexander the Great*, (London: Penguin Books, 1973).
- Goetz, Hans-Werner. *Die Geschichtstheologie des Orosius*, (Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1980).
- Heather, Peter J. „The Anti-Scythian Tirade of Synesius’ »De Regno«, *Phoenix. The journal of the Classical Association of Canada*, Vol. 42, 1988, 152–172.
- Heckel, Waldemar. Justin, *Epitome of the »Philippic History« of Pompeius Trogus*, Vol. I: *Books 11–12: Alexander the Great*, John Yardley (transl.), Waldemar Heckel (comm.), (Oxford: Oxford Clarendon Press, 1997).
- Lacroix, Benoît. *Orose et ses idées*, (Paris: Pontifical Institute of Mediaeval Studies, 1965).
- Lagarrigue, Georges. „Orose, Histoires (contre les païens). Considérations sur la valeur rhétorique de l’ouvrage”, *Pallas*, Vol. 48, 1998, 157–171.
- Lippold, Arnold. „Orosius, christlicher Apologet und römischer Bürger”, *Philologus*, Vol. 113, 1969, 92–105.
- Marcone, Arnaldo. „Il Sacco di Roma del 410 nella riflessione di Agostino e di Orosio”, *Rivista storica italiana*, Vol. 114, 2002, 851–867.
- Masłowska-Nowak, Ariadna. *Amazonki: greckie źródła literackie do historii mitu*, (Warszawa: PAN, 1990).
- Mayor, Adrienne. *The Amazons: Lives and Legends of Warrior Women across the Ancient World*, (Princeton: Princeton University Press, 2014).
- Mederer, Erwin. *Die Alexanderlegenden bei den ältesten Alexanderhistorikern*, (Stuttgart: W. Kohlhammer, 1936).
- Nawotka, Krzysztof. *Aleksander Wielki*, (Wrocław: Wyd. Uniwersytetu Wrocławskiego, 2004).
- Nawotka, Krzysztof. Pseudo-Kallistenes, *Romans o Aleksandrze*, tłum. Krzysztof Nawotka, (Poznań: Wyd. UAM. 2010).
- Nuffelen Van, Peter. *Orosius and the Rhetoric of History*, (Oxford: Oxford University Press, 2012).
- Núñez, José Miguel Alonso. „La metodología histórica de Paulo Orosio”, *Helmántica*, Vol. 136–138, 1994, 373–379.
- Obrycki, Kazimierz. „Życie i działalność literacka Orozjusza”, *Vox Patrum*, Vol. 7, 1987, 308–324.
- Paschoud, François (ét. et trad.), *Histoire Auguste. Vies d’Aurélien et de Tacite*, (Paris: Les Belles Lettres, 2002).

- Suski, Robert. *Orozjusz i jego źródła* (w druku).
- Syme, Ronald. „The Date of Justin and the Discovery of Trogus”, *Historia*, Vol. 37, 1988, 358–371.
- Tarn, William W. *Alexander the Great*, (Cambridge: Cambridge University Press, 1948).
- Thompson, Edward A. *Hunowie*, (Warszawa: PIW, 2015).
- Torres Rodríguez, Casimiro. *Paulo Orosio: su vida y sus obras*, (Madrid: Fundación Barrié, 1985).
- Vidal-Naquet, Pierre. *Czarny łowca. Formy myśli i formy życia społecznego w świecie greckim*, (Warszawa: Prószyński, 2003).
- Winiarczyk, Marek. *Euhemer z Messeny. Życie i dzieło. Święta historia*, (Wrocław: Wyd. Uniwersytetu Wrocławskiego, 2012).
- Wolfram, Herwig. *Historia Gotów*, (Warszawa–Gdańsk: Bellona–Marabut, 2003).
- Yardley, John C. *Justin and Pompeius Trogus*, (Toronto: University of Toronto Press, 2003).
- Zecchini, Giuseppe. *Justin, Abrégé des Histoires Philippiques de Trogue Pompée*. Tome I: *Livres I–X*, Bernard Mineo (trad.), Giuseppe Zecchini (Notes), (Paris: Les Belles Lettres, 2016).
- Zwolski, Edward. *Kasodor i Jordanes. Historia gocka, czyli scytyjska*, (Lublin: TN KUL, 1984).